

Opponensi vélemény Kroó Katalin *Irodalmi szövegfolytonosság. A közvetítő alakzatok poétikája Dosztojevvszkij alkotásaiban* című akadémiai doktori értekezéséről

Kroó Katalin értekezése jól felépített, nagy ívű munka, amely mintaszerűen ötvözi az elméleti eredményeket a műelemzési gyakorlattal. Természetesen ennek a dolgozatnak számos előzménye van mind a jelölt irodalomelméleti és filológiai munkásságában, mind műelemzői gyakorlatában. Több évtizedes munkássága során kidolgozta a szemantikai-szemiotikai alapú olvasatát elsősorban a XIX. századi orosz irodalom kiemelkedő alkotásainak, valamint filológiailag is behatóan foglalkozott a XIX. századi orosz irodalommal, főként Turgenyev és Dosztojevvszkij poétikájával, melyről számos cikke és könyvei tanúskodnak. Nemzetközileg ismert és elismert kutató; orosz nyelven megjelent két könyve a nemzetközi szlavisztikában élénk visszhangot keltett.

Be kell vallani, az opponensnek nem jelentett könnyű feladatot a munka elolvasása, a logikusan felépített, de sok irányban szerteágazó gondolatmenet követése. Ez az a mű, ami kimondottan „lassú olvasást” követel meg. Noha Kroó Katalin a dosztojevvszkiji szövegvilág labirintusában biztonságos vezetőnek mutatkozik, követése feltételezi nemcsak az alapos szöveg- és filológiai ismereteket, hanem a sokszor váratlannak tűnő kérdésfelvetések előítélet-mentes végiggondolását is. Csak megerősíteni tudom orosz nyelvű könyvei recenzensének, Tatyjana Kaszatkínának a rangos *Novij mir* folyóiratban megjelent véleményét: „Книги Каталин Кроо требуют от читателя усилий и вниманий медленного чтения, преодоления тяжелого порой языка и усвоения непривычной терминологии, но они окупают его – пробуждая мысль читающего, ставя перед ним вопросы неожиданные, проблематизируя вещи, казалось бы, очевидные.”¹

Opponensi véleményemben én is a „lassú olvasás” módszerét követve próbálom meg felvázolni Kroó Katalin módszerének lényegét, valamint műelemzési stratégiáját feltárva igyekszem rámutatni az új elemekre, illetve megfogalmazni az ezekkel kapcsolatban felmerülő kérdéseimet.

A közvetítő alakzatok poétikáját illetően, ahogy a szerző a tézisekben utal rá, kettős feladatot szándékozott megvalósítani. Egyrészt a szemantikai közvetítő alakzatokat az

¹Татьяна Касаткина: Искусство пережить смерть автора (Каталин Кроо: «Творческое слово» Ф. М. Достоевского – герой, текст, интертекст. СПб. «Академический проект», 2005. Каталин Кроо: Интертекстуальная поэтика романа И. С. Тургенева «Рудин». Чтения по русской и европейской литературе. СПб. «Академический проект», 2008.
http://magazines.russ.ru/novyj_mi/2008/10/ka15-pr.html

irodalmi műalkotás belső szövegfolytonosságának, szövegdinamikájának és szövegkoherenciájának kérdéseként kezeli, másrészt tanulmányozza azt az intertextuális poétikát, melynek következtében a szövegben létrejön a belső irodalomtörténet-írás formájában az irodalomtörténeti közvetítés. A későbbiekben majd még kitérek rá, más terminológiát használva, nekem úgy tűnik, hogy ez a bizonyos belső irodalomtörténet-írás a szöveg emlékezetét jelenti. Tehát Kroó Katalin bizonyos értelemben túllép a szemantikai-szemiotikai-intertextuális interpretáció keretein, ám úgy, hogy ezzel egy időben mindvégig következetesen azon belül is marad. Voltaképpen e paradoxon eredményezte a komplex megközelítési módra való törekvést – a szövegfolytonosság és a közvetítő alakzatok révén az irodalomtörténeti váltások (romantika, szentimentalizmus, illetve annak túlhaladása) kutatását –, melyet a disszertáció egyik fontos eredményének tartok.

A dolgozat első részében a szerző a disszertáció elméleti és értelmezés-módszertani alapvetésével ismerteti meg az olvasót. Előljáróban meg kell állapítani, hogy Kroó Katalin tökéletesen ismeri és érti a témájához kapcsolódó orosz és angol nyelvű irodalomelméleti szakirodalmat, egyébként is olvasottsága és felkészültsége akár az elméleti irodalom, akár a Dosztojevszkij szakirodalom terén lenyűgöző, nem hagy kívánni valót maga után. Amint megállapítja, leginkább az értelem folyamatszerű kibomlása érdekli, melyben mind a kezdetnek és a végnek, mind a köztességnek kiemelt szerep jut. Bizonyos értelemben átveszi és kiegészíti, valamint más hangsúlyokkal helyezi előtérbe Frank Kemode elméletét, elsősorban arra a problémára koncentrálna, hogy a „... szemantikai előrejelzés mikor lépi át a szemantikai beteljesülés határát, a szövegkibontás mely pontján válik a preszuppozíció jelentésbeteljesüléssé.” *A közvetítő alakzatok vizsgálata Dosztojevszkij poétikájában. A disszertáció felépítése* című részben megnevezi azt az elméleti alapot, melyek kutatásait ösztönözte; főként Krystina Pomorska: *Tolstoi? Contra semiosis* című tanulmányát, illetve Lévi-Strauss, Levitt, Todd, Vjacs, Vsz. Ivanov, Igor Szmirnov, Peirce, Riffaterre, Jerzy Faryno és mások munkáit. Természetesen utal a saját előzményekre is. A munka fő újdonságának azt tartja, hogy „az általános irodalomelméleti szakirodalom sem tart számon olyan tudományos értekezést, amely kifejezetten az irodalmi szöveg sajátosságaként kezelt szemantikai közvetítés és annak értelméhez tartozó köztesség elméleti problémáját közelítené meg monografikus formában”. (23. o.). Abban is teljesen igaza van, hogy a Dosztojevszkij szakirodalomban tényleg nincs olyan munka, amely az író poétikáját a közvetítő szemantikai alakzatok és a szövegdinamika tanulmányozásával kötötte volna össze.

A Dosztojevszkij szakirodalomban valóban újdonságnak számít egy mű, adott esetben a *Fehér éjszakák* ilyen terjedelmű (majdnem 200 oldalnyi), s tulajdonképpen a szöveg minden szemantikai szegmensét számba vevő, s intertextuális kapcsolatait ilyen részletességgel feltáró elemzése. Mindenképp azt is meg kell jegyezni, hogy az elemzés felhasználja nemcsak a szemiotikai irodalmat, hanem a gazdag Dosztojevszkij-irodalom filológiai jellegű megállapításait is. Sőt bevonja őket az elemzésbe, új összefüggésekbe helyezve. Már a *Fehér éjszakák*nak szentelt első fejezetben a dolgozat írója pontosan kijelöli kiindulópontját. Az interpretáció homlokterében a pétervári „látványleírás” áll, melynek egyik forrása Dosztojevszkij karcolata, a *Pétervári krónika*, s e látványleírás a „szentimentális regény” (ez a mű alcíme) egy cselekményepizódjára – a férfi és női szereplő első találkozására – vetített megjelenésként értelmezhető. Majd föltárulnak a pétervári látomás intertextusai, Gogol prózája, a *Szegény emberek*, valamint a Zsukovszkij-, Puskin-, Lermontov-, Plescsjev-, Turgenyev-versek anyagából szövődő szövegeköziség. Kroó Katalin terminusait pontosan határozza meg (pretextus, elődszöveg, intertextus), melyek közül néhányat ő vezetett be. Ezzel kapcsolatban tennék egy gyakorlati jellegű megjegyzést. A jegyzetek gyakran rendkívül terjedelmesek, több filológiai és a szakirodalmi utalással. A filológiai utalásokat és a szakirodalommal folytatott dialógust én a főszövegbe tenném, míg a terminológiával kapcsolatos kérdéseket inkább a lábjegyzetekben látnám szívesen. Az első fejezetben megtörténik a legfontosabb közvetítő alakzatok kijelölése és értelmezése, a mű motívum rendszere felől. A *Fehér éjszakák* mottója Turgenyev: *Virág* című költeményéből való, míg a helyszín, *Pétervár*, a szöveget bekapcsolja az orosz irodalom Pétervár-szövegébe. Ebben a részben találkozunk még egy terminussal; a szerző a következőket írja: „Pétervár és a virág tehát külön-külön és együttesen is nagy erejű köztes metaforák, amelyek a természeti és kulturális lét közötti átmenetekre irányítják a figyelmet”. (51. o.) Ezzel kapcsolatban a következő kérdésem lenne. Nem volt számomra teljesen világos, hogy mi a különbség a közvetítő alakzat és a köztes metafora között. A szemantikai közvetítő alakzatnak, amely a szövegfolytonosságot biztosítja nincs eleve metaforikus jellege és jelentése?

A turgenyevi eredőjű *virág*-motívumot a disszertáció írója úgy fogja fel, mint a szentimentális paradigmát létrehozó lírai szüzséelemet, amely a kezdet és vég közötti összeköttetést is biztosítja, vagyis „... a műfaji kód kibontásában, átalakításában tölt be jelentős funkciót...” (58. o.) S itt érkezünk el az elemzés egyik fontos részéhez. Miután részletesen végigkövethetjük a virág motívumának kibomlását, amely a lányalak metaforája is egyben, Kroó Katalin a művel kapcsolatban egy helyes és fontos, de

alapvetően lélektani jellegű következtetésre jut: a köztes szemantikai alakzat segítségével megtörténik a szenimentális paradigma átírása a szeretet: részvét azonosítás megbontásával (a részvéttel kiiktató szeretet). Vagyis az áldozat szenimentális értelmezése átíródik a *Fehér éjszakák* kezdő, közvetítő és záró sorában. Ezzel kapcsolatban a következő kérdést tenném fel. A dolgozatban ez a következtetés az aprólékosan gondos szövegelemzés, intertextuális motívum-követés eredménye, viszont a motívumokat feltáró lélektani elemzés kapcsán is lényegében hasonló következtetésekre juthatunk. Miben ad mást, netán többet ez a módszer? A második fejezetben mintha megkapnánk erre a kérdésre a választ: „... a közvetítő alakzat erejét *jelentéssűrűsége* adja”.

Az első rész harmadik fejezetében a szerző Puskin: *Ha zajgó utcán mendegélek* című versének intertextuális szerepét vizsgálja a közvetítő alakzat kiépülésében. Kroó Katalin végigköveti az intertextus megformálódását, vizsgálja a *Fehér éjszakák* és a Puskin-vers szövegében megtalálható szemantikai, szintaktikai és egyéb párhuzamokat, arra a következtetésre jutva, hogy a Dosztojevszkij kisregény „beidézi” a Puskin-vers egészének gondolatvilágát. Majd az egybeépülő intertextusok értelmezésekor a *Szegény emberek* szövegbe hívásának segítségével egy sajátos transzformációs poétika lehetőségét felvetve megállapítja, hogy a *Fehér éjszakák* úgy is felfogható, mint Makar Gyevuskin leveleinek folytatása. A későbbiekben a dolgozat írója részletesen kitér az első Dosztojevszkij-mű szerepének tárgyalására. Az élet, emlékezet és a szövegfolytonosság, amely Puskin elégiájában az öröklét témakomplexumaként tárul fel „szétszóródik” majd „újraegyesül” a *Fehér éjszakákban*, új minőséget hozva létre, más szintre emelve a problémakört. Ha jól értelmezem, Kroó Katalin módszerének valahol itt ragadható meg a lényege és funkciója. Keresni az elődszövegek nyomait, majd felmutatni újraegyesülésüket, mikor egy más, funkcionális szinten egységesülnek és teljesülnek be, és kihatással vannak mind az irodalomtörténeti, mind a műfaj történeti paradigmaváltásokra. Ennek mélyén, legalábbis nekem úgy tűnik, többek között Jurij Tinyanov elméletének továbbgondolása és az orosz formalizmus hagyományának „újraolvasása” is rejlik. Egyébként a Puskin-vers generáló szerepe kiterjed az elmúlás-öröklét elégikus dichotómiája kapcsán a dolgozat írója szerint Turgenyev és Dosztojevszkij több művére: „Puskin költeménye arról ad hírt, hogyan alakul át az ember természete a reflexióban – az átalakulás minősítő jegyeként szerepel az *elmúlás-öröklét*, az átlényegülést feltáró szüzsé. Ennek okán válik fontossá a vers mind Turgenyev számára, az *Egy felesleges ember naplójának*, mind Dosztojevszkij számára a *Fehér éjszakáknak*, illetve *A félkegyelműben* halálra készülődő Ippolit vallomásának a megalkotásához.” Ezen a ponton a disszertáció

olvasójában felmerülhet a következő dilemma: „Túlságosan tágas, leszűkíteném”; vagyis meddig terjedhetnek bizonyos szövegek kisugárzásai, melyek, illetve vannak-e a „szétszóródásnak” és „újraegyesülésnek” határai?

Kroó Katalinnak abban mindenképp igaza van, hogy a *Fehér éjszakák*ban a közvetítő szemantikai alakzat elvezet az egyik álomtól a másikig, miután a Zsukovszkij-vers (*Моя богиня*) motívuma a Fantázia istennőjéhez kapcsolja a vizualitás szemantikáját. Itt érkeztük el véleményem szerint a dolgozat egyik legfontosabb megállapításához a közvetítés funkciójával kapcsolatban, melynek célja nem más, mint elvezetni a szentimentális-romantikus írásmódtól a Dosztojevszkij által megalkotott „szentimentális” regényig, melyet a *Fehér éjszakák* mint irodalmi szöveg reprezentál. Vagyis az irodalomtörténeti folyamatban a *Fehér éjszakák* közvetítő szerepet vállal a preromantika, romantika és szentimentalizmus között. (122. o.) Ennek a közvetítésnek a műfaj történeti aspektusa is a szemantikai-szemiotikai elemzés tárgya lesz. Az elemzés bemutatja a teljesség, kezdet vég és folytonosság kontextusában a lírai-elégiai intertextus bővülését és poétikai működését. „... Dosztojevszkij alkotása sajátosan domborítja ki az elégia műfajműnemi kérdéskörét egy olyan szentimentális regényben, amely – többek között – az elégiai modalitás helyét igyekszik megragadni az epikai műfajfejlődési folyamatban”. (135. o.) A dolgozatban e téma kifejtése kapcsán felvetődik a szemantikai hierarchia kérdése is, a szerző továbbgondolja Michael Finke elgondolását Dosztojevszkij poétikájában a fablieu-val kapcsolatban, valamint Igor Szmirnov „kasztrációs” intertextus értelmezését. Miután bevezeti az elégiai gyűjtő-intertextus fogalmát, kitér Schiller: *A naiv és szentimentális költészetéről* (1795) című cikkére és felveti új kontextualizásának lehetőségét. A *Fehér éjszakák* interpretációjának utolsó fejezetei a „szentimentális regény” befejezését vizsgálják, olyan lélektani kategóriákat szemantizálva, mint az együttérzés, bánat, jóság, valamint rámutatva a műben a *természet/kultúra* újraalkotott viszonyára. Szintén eredetinek tekinthető Kroó Katalin azon megállapítása, mely szerint a regény végén Dosztojevszkij a szentimentális részvétet a jó érzélem meghatározási sávjába vonja; itt már a sajnálkozás helyett a hálaérzés dominál. „Ez mint intonációs tónus átüt az elégiai témaprezentáción, létrehozva a bizonyos emlékezési tartományokat kizáró, másokat előtérbe helyező Dosztojevszkij-regény zárlatában a prózaí ódai-elégiai beszédmódot”. (202. o.) Az elemzés utolsó fejezete a szakirodalomban más szempontokból sokat vizsgált kérdést világít meg újszerűen. A *Szegény emberekben* a természet(esség) és együttérzés problémája kapcsán elemzi Dosztojevszkij „naturális” ábrázolását Puskin és Gogol alkotásainak fényében. Az egyébként kiváló elemzésben kissé túl kategorikusnak érzek

azonban olyan kijelentéseket, mint például, hogy Dosztojevszkijnél az együttérzés nem lélektani eredetű, hanem az írással és az és az alkotással van összefüggésben (209. o.). Az igaz, hogy Dosztojevszkij rámutat a valóságidealizáló irodalom torzításaira, így reflektálva a naturális iskola poétikájára, azt is elfogadom, hogy a regénypoétikáját elhatárolja a naturális iskola vezető műfajában, a fiziológiai karcolatban megtestesülő szövegformálódási kánontól, ám ez nem zárja ki a lélektani kategória negligálását.

Az elemzés záró gondolatában Kroó Katalin kultúrtörténeti távlatokat nyit: „Dosztojevszkij műveiben, így a *Fehér éjszakák*ban arra mutat megoldást, mi módon lehet egy újra formált, új természetű szentimentális beszédmóddal művészileg átlényegíteni a „naiv”-nak azt az értékét, mely képes teremtett harmóniába rendezni a természetet és kultúrát”. (224-225. o.) Ám ugyanakkor visszatérve a szövegfollytonosság, a kis és nagy közvetítő alakzatok kérdéséhez – a disszertáció írója szerint mindezek az irodalomtörténet nyitott folyamataiba vezetnek be Dosztojevszkij alkotásait. Ezzel összefüggésben a következő, inkább a szemiotikai módszer mibenlétére rákérdező probléma merül fel bennem: a nyitottság – a végtelen szöveg – helyett nem lenne-e megfelelőbb a nyitottság-zártság dichotómiájában gondolkodni, amelyet helyesen Kroó Katalin többször is alkalmaz elemzésében?

A dolgozat harmadik, kevésbé terjedelmes része – a fő szövegnek a *Fehér éjszakák* elemzését tartom, ami különben bőven kitesz egy disszertációt – a közvetítő jelentésalakzatokat vizsgálja Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényében. Ez a mű Dosztojevszkij érett alkotói korszakából való, így a jelentés-alakzatok kibontakozása is jóval dinamikusabb. A középpontban Raszkolnyikov gyilkossága, mint közvetítő alakzat áll és az „új szó” és a gondolat problémája (Raszkolnyikovnak és Porfirijnek az előbbi cikkét értelmező párbeszéde), illetve Szonya és Raszkolnyikov „szöveginterpretáló” aktusa, mikor közösen jutnak el a feltámadás evangéliumi szövegben foglalt titkának a megértéséig. Kroó Katalin pontos szövegelemzéssel helyesen tárja fel, miként fedezhető fel a gyilkosságra történő szemantikai emlékezés az egész szövegben. A harmadik rész utolsó fejezete az „emlékező szöveg” egyik világirodalmi példája, antik modellje. Ovidius *Hyacinthus* című művében is a bűn mint a szövegformálódás trópusa jelenik meg.

A disszertációban mind az irodalomelmélet, mind a Dosztojevszkij-kutatás vonatkozásában új eredmények születtek. Az előbbiekre nem térnék ki, mivel a tézisekben benne foglaltatnak. Ami az irodalomtörténetet illeti, valóban megtörtént a sajátos „szentimentális regény” genezisének feltárása a *Fehér éjszakák*ban; műfaj történetileg eleve újdonságnak számít a dosztojevszkiji „prózaelégia” feltárása a közvetítő alakzatok és az

intertextualitás révén. Kroó Katalin dolgozatában a prózai kommunikáció három szegmense, a szerző-elbeszélő-hős a szövegnek azonos státuszú résztvevője a motívumrendszerrel, lényük, szubjektivitásuk a szemantikából tárul fel. Tehát az igazi szubjektum a szöveg, ő emlékezik, s őrzi az emléknyomokat, s a kapcsolódási pontokat. Más terminológiával élve az írás vagy íródás folyamatában a szöveg „tudattalanja” tárul fel. Nekem, mint a századforduló orosz prózájával foglalkozó kutatónak különösen fontos volt a dolgozatban a prózaelégia problémakörének ilyen aprólékos körbejárása, a műfajok közötti átjárhatóság bebizonyítása a korábbi, XIX. századi orosz irodalomban is, nemcsak a századelő orosz prózájában (gondolok itt Andrej Belij „Szimfóniáira” és az úgy nevezett ornamentális prózára).

Néhány javaslatot tennék a disszertáció könyv formájában történő megjelenéséhez az anyag előkészítésére. A szövegben elég sok az ismétlődés, a körkörös visszatérő fogalmak és terminusok, amelyek nehezítik a befogadást. Ezen nem ártana könnyíteni, ahogy néhány nehézkes mondaton sem. A *Bűn és bűnhődés* elemzését a könyvben én a *Függelékbe* tenném.

Kroó Katalin munkája eredeti eredményekkel gazdagította a tudomány szakot. Rendkívül alapos munka, biztos irodalomelméleti ismeretekkel, amely hatalmas filológiai- és szöveganyag mozgósításával készült. Javaslom a disszertáció elfogadását és a nyilvános vita kitűzését.

Budapest, 2013. március 8.

(dr. Szőke Katalin)
az irodalomtudomány kandidátusa